

6. Karst J., Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen. *Արիւկեան Տայրերէնի կամ Նախնեաց Ուսմորէնի պատմական քերականութիւնս՝ որուն մէկ մասն արդէն Տրատարականած էր, այժմ լիակատար լայ կը տեսնեն՝ ոտուոր Տաւտորով մը։ Ասոր վրայ տես առանձին յօդուածը։* Էջ 12։

Յ Ե Ղ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Բ Ի Ի Չ Ո Ն Գ Ի Ո Ն

Ան ու նոր Բիւզանդիոնը մեր ազգայիններուն սրբախալ ծանօթ ըլլայ, այսու հանդերձ ապարդիւն ու անօգուտ չէ կարծենք՝ ըլլայ հին, ըլլայ նոր ժամանակներու ազգային ու օտար ճամբորդներու տուած տեղեկութիւններն ծանօթացնել այսու մեր ընթերցողներուն։

Կանխելը ըսենք որ մինչ այսօր մէկը կրնար կարծել թէ պիտի տեսնէ կամ գտնէ պատմական ու արուեստական հին յիշատակարաններու մեծ թիւ մը քաղաքի մը մէջ՝ որ Բրիտանոսի ծննդնէն 658 տարի առաջ հիմնուած ու այսօր 2500 տարի բոլորած է, եւ ուր բազմաթիւ ու մասամբ պատմական շքեղ ու նշանաւոր շրջաններ իրարու յաջորդած են, կը զարմանայ կը մնայ, երբ յուսացածին քառորդն հազիւ կը գտնէ։ Քաղաքին այդչափ անգամներ կործանին, Է. եւ Թ. դարերուն Պատկերամարտից կրճակն ու քաղաքական կոխիները, 1203ի լատին խաչակրաց գունդն եւ 1453ին վերջին մեծ աշխարհակալութիւնը՝ մեծ աւեր ու կորուստ պատճառեցին, մանաւանդ Բիւզանդիոնի։ Ցարական բազմաթիւ աղէտներն ալ շատ տաւերած են, բայց գլխաւորաբար 1729 Սեպտ. 27ի եւ 1816ի եւ 1865 կամ 1866ի, 1870 եւ 1900 Ա. Գ. 8ի ահաւեր հրդեհներն եւ 991ի եւ 1840—1854 տարին՝ պատահած 33 գլխաւոր երկրաշարժներն՝ մանաւանդ 1894ին ահաւորը, եւ վերջապէս ժամանակին ամենածախ տանիքները։ Այսու ամենայնիւ պատմական նշանաւոր քաղաքն էր յիշատակարաններ պահպանող քաղաքը։

1 Անգլիական ունեցած ենք Գրիգոր Չիլիկիէականի «Ուղեգրութիւն ի Կ. Պոլսոյ» — Գ. Փաւլազանտի «Յիշգրտութիւն Գ. Պոլսոյ եւ իւր շրջակայից», — Jacob Marietի «Reise durch Persien... nach Constantinopel.» — M. Kinnierի «Reise durch Klein-Asien.» — H. Petermannի «Reisen im Orient.» — Dr. Wilhelm Binderի «Allgemeine Realencyclopädie oder Conversationslexicon.» — Adrien Balbiի «Abrégé de Géographie.» — եւ նման ուրիշ գրքեր ու յօդուածներ՝ մանաւանդ Dr. Carl Schnablի տարագրութիւնը։

նաւոր քանի մը յիշատակարաններ պահուած մնացած են, զորոնք յաջորդաւ կը տեսնենք։

Եւթինեան (ΕΒΘΕΝΟΣ) օտարաւոր ծովն առաջին անգամ կը հիւրընկալէ Մեգարացի գաղութականներ, որոնք սակայն Բիւզանդիոնի գեղեցիկ վայրը թողլով՝ Նոյն տեղւոյն դիմացը 686ին Ն. Բ. Բիւզանացւոց Բալիկոնն՝ այժմեան Կարթագէն քաղաքը հիմնելուն համար՝ Կոյր անունը կը ստանան Պիւթիստէ։ Քաղեղոնի Տրուան. դանը, որ այսօր Մագո-Բուսուս կ'անուանուի, դէպի Պրոպոնտիս կամ Մարմարա նեղուալով Բուդրէ՝ կամ Մագոն Բուդընեղուցը կը կազմէ։ Մագո-Բուսուս՝ Ֆենէր-Բուսուսի (կամ Ֆենէր-Բուդըն) հանդիպակաց Տրուանքանին հետ կը կազմէ Գալիէ ծոցն եւ գոգցես բնաշէն նաւահանգիստ մ'որ հոռոմայեցի գանձապետ Եւտրոպիոսին շինածն է։

Կը կիւրծուի թէ Նւտրոպիոս ոչ էթէ յոյն, այլ Հռոմայեցի ծագում ունեցած կամ գտնէ Խոտաիա ծնած ըլլայ։ Ասիկա Կոստանդինոս Մեծին քարտուղարն եւ Յուլիանոս Պարսից դէմ մղած պատերազմին մասնակից ըլլալէն ետքը՝ 371ին Ասիոյ առաջին հիւպատոս եղած է, եւ Վաղը կայսեր Տրամայիլովը գրած է հռոմէական Պետութեան համառօտ պատմութիւնը, զոր կը սկսի Հռոմայ շինութիւնն եւ կը հասցնէ մինչեւ Յովիանոս կայսեր մահը, 10 գրոց մը բովանդակուած. սակայն առանց քննադատութեան։

Միհրդատ Է. (123—63 Ն. Բ. Բ.) Պոնտացի քաղ թագաւորը 2000 տարի առաջ՝ Բիւզանիացի բնակիչները հրոյ եւ օրօյ տալէն ետքը՝ կը տիրէ Բոսպորոսի։ Իւր որդին Փառնակ 63ին Հռոմայեցիներէն ընդունած էր Նոյնն իւր վարձք մասնութեան, եւ երբ Քաղկեդոնի վրայ արշաւեց՝ Աւրելիոս Գոթա զօրապետին դէմ պատերազմելու համար, իւր նաւատորմին այս Գալաիլ ծովածոցին առջեւը բերաւ. թշնամաւ լոյն նաւերուն չորքը այրեց, վաթսուներ բռնեց եւ յաղթութիւն տարաւ։ Այս այժմեան Ֆենէր-Բուսուսի փարոսին տեղն՝ ասենք ծովային Աստղական մեհենքն մը կար, Բոսպորոսի ափանց վրայ այժմ կը տեսնուի նաեւ Սուլթան Աբդուլ-Մեքիմի (1839 - 61) մկրթիւն եւ Դոլմա Բաղէի պալատը, զոր ինք Սուլթան Աբդուլ-Մեքիմի շինել առաւ եւ՝ ճարտարապետութեամբ հայապիկ Նիկողայոս Պարեանին։ Այս տեղն է նաեւ կայսերական ախոռը։

1 Βούτο = եղ. եւ πόρος = աղբը։

Քաղկեդոն ունեցած է նաեւ Համբաւաւոր Կրեսոս մը՝ Ռուփինոս, որ 2000 տարի առաջ կ'ապրէր։ Յիշատակութեան արժանի է նաեւ Քաղկեդոնի Ապողոնի մէջ հետեւ, որուն պատգամները՝ Գեղգիսի պատգամներուն չափ արժանաշատութեան կը վայելէին։ Ցամաքի աւերակացը վըյ Կոստանդիանոս Մեծ Ս. Եւֆիէի եկեղեցի մը կառուցած էր, եւ 451ին այս եկեղեցւոյն մէջ գումարուեցաւ չորրորդ տիեզերական ժողովն՝ ընդդէմ Եւտիքէսի։ Ս. Եւֆիմէ չորրորդ դարուն սկիզբները Կ. Պոլսի կը գտնուէր եւ հոս մարտիրոսացած է, որուն անունն անմահացոյցին Պաւղինոս՝ Նոյայի եպիսկոպոսը (Ծն. 353 կամ 354ին + 431, Յունիս 22ին), Վենետիկոս փորձուեցաւ Պիկտաւիոնի (Poitiers) եպիսկոպոսը (Ծն. 530ին + 602ին) իրենց բանաստեղծական ներբողներովը։ Այս Ս. Կոստին նշխարները փոխադրուեցան Քիւզանդին, երբ Քաղկեդոն Յունաց երկրի ըլլալէ դադրեցաւ։ Լեւոն Գ. Խաւարացին պատկերամարտ կայսրը (+ 741ին) Եւֆիմէի նշխարները ծով նետել տուաւ, զորոնք Երևնէ Ա. Կայսրուհին՝ Կոստանդին Ե. Կոպրիսիմոսի (741—775) բարեպաշտ ամուսնը (+ 750ին) փնտռել տուաւ եւ գտնելով պատուով ամփոփեց։ Ս. Եւֆիմէի եկեղեցին՝ որ ժամանակ մը Մետրապոլտական եկեղեցի եղած է, այժմ հիմնադրուած է։ Միւլէյման Ա. Գանուշի (1520—66) Սուլթանին օրերը՝ այս եկեղեցւոյն փառաւոր սիւները գործածուած են՝ Սինն ճարտարապետին Կ. Պոլսոյ երրորդ բլրին ընդարձակ դաշտավայրին վըյ 1550—1566 տարին կառուցած այժմեան Միւլէյմանիյէ մզկիթին, որ շքեղ սեսալան մը կը ներկայացընէ Ոսկեղջիւրին եւ իւր շրջակայից վըյ։ Միւլէյմանիյէ չորս աշտարակ ունի. երկու մեծերը՝ երեք պատշգամով, երկու փոքրերը՝ երկու պատշգամով։ Այս մզկիթին մէջ կը պահուէին Մեքքէի մէկ փոքր քանդակագործ յաւանակագիւրը։ Քաղկեդոնի այժմեան լուսին եկեղեցին մասամբ Ս. Եւֆիմէի աւերակաց վըյ կը բարձրանայ։ Քաղկեդոնի Սիննի կոստանց վանատունն ու ամուսնի Նուրուած է Ս. Եւֆիմէի, որ պատճառաւ նաեւ Եւֆիմէի փառքով կամ Եւֆիմէի եւս կը կոչուին։ Ս. Եւֆիմէի նախկին եկեղեցւոյն գեղեցկութիւնն իմաստով կարենայաւ համար, յառաջ բերեց 2իւնիկիւրեանի մէկ խօսքը. «Համէր՝ երեւելի պատմիչը, Քաղկեդոնի յիշատակարանաց քարերուն այս ճակատագրին վըյ խորհելով եւ չկարենալով զսպել իր սրտին ցաւը, կ'աղաղակէ. "Ան, եթէ այս քարերը կա-

րենային աղաղակել, մեզ Կիտի կրկնէին Աստուծան գիշերային հանդիսից մէջ նուագուած օրհներգութիւնները, որք սուրբ Եւֆիմիս եկեղեցւոյն մէջ կ'որոտային . . .»

Այս Լեւոն Գ. պատկերամարտ կայսրը հրամայած էր որ պաշտական դրան վըյ կախուած՝ ժողովուրդէն շատ յարգուած փրկչն մէկ պատկերը պատառուէ։ Այսպիսի ահաւոր անպատուութեան ու սրբապղծութեան վըյ քաղաքին բնակչաց մեծագոյն մասն բռնէ կերպով գրգռուեցաւ, եւ ամէն հնարք ի գործ դրին արքունի հրամանին կատարումը խափանելու։ Բարեպաշտ ու ջերմեաներ կանանց առաջնորդ անցաւ Թեոդոսիոս։ Այս սրբուհին ուրիշ աստուածասէր կանանց հետ միասին բռնուելով փայտակոյտի վըյ իւր մահը Կոստին գտնէր։ Սակայն երբ կառափնառեղին տարուեցաւ, կայսեր այգիպիս անարգ ու ամբձնող վարմունքն այնպիսի արձակ համարձակ կերպով կշտապեց ու եպերեց, որ այս բանիս վըյ դժգոհեցաւ ու բարկացած զնուոր մը՝ խոյի եղջերայ (փղ) մը կ'առնու. եւ Թեոդոսիայի սիրտը կը մոէ 720ին։ Թեոդոսիայի ընկերակից երկիւղած կանայք՝ կայսեր պաշտանն առջեւ գլխատուեցան։ Թեոդոսիոս Գեղարկարտես վաքին մէջ թաղուեցաւ, որ յետոյ սրբուհի Թեոդոսիայի առնուը սկսաւ կրել մեծ հուշակ հանելով։ Գեղեցիկ Ոսկեղջիւրն որուն պաշտպանն է մինչեւ ցայսօր Ս. Թեոդոսիոս, այսպէս կոչուելու պատիւն սրբուհւոյն մահուան աստուծան կերպին պարտական է։ Կ. Պոլսոյ առման օրը 1453 Մայիս 29ին, քրիստոնէայը կը անէին այս սրբուհւոյն յիշատակը, եւ որ պատճառաւ եկեղեցին զարգարուած էր վարդերով եւ ոչինչ կասկած ունեցող ժողովուրդեան բազմութեամբ լեցուած գեղուած էր, երբ Ոսկեղջիւրի առջեւ շրջող թշնամւոյն նաւերուն զօրագունդը յանկարծ յարձակում գործեց ու ներս խուժեց։ Այս եկեղեցին է եւ այս վարդերէն առած է իր անունն այժմեան Գիւլ ջամիի։

Քաղկեդոնի մէջ հիմայ կը բնակին ընդհանրապէս Պոլսոյ վաճառական գասակարգը։ Այստեղ Լուսաւորչական Հայք ունին եկեղեցի մը Ս. Թագաւոր անուամբ, եւ երկուս վարժարան մը՝ Արամեան անունը։ Կաթողիկէ Հայք ունին Վենետիկ Միլիթարեան միաբանութեան հանրածնօթ վարժարանը։

Թեւեւ քրիստոնէ 800—600 տարի առաջ Միդեոսեան շատեր գաղթած են Պրոպոնտիս եւ Եւքսինեան ծովուն եղերքները, սակայն գլխաւոր

եւ յիշատակութեան արժանի երկրորդ հիւրն եղած է Բիւզաս անուն Աթենացին կամ Արգիւսցին՝ ըստ Դր. Վիլհելմի՝ Մեգարացաց ցեղապետ կամ հրամանատարն՝ իւր հետեւողներովը։ Սա՝ Ատողոնի պատգամ հարցուցեր է թէ ո՞ր հիմնէ քաղաք մը. եւ Պիւթիաս պատասխանել է. «Կոյրերու գիմաց թեզի տեղ մը փնտռէ՛ք, Բիւզաս 658ին Ն. ք. ք. կը հիմնէ Բիւզանդիոն քաղաքը՝ քաղկեդոնի դիմաց, ըստ մտաց ու մեկնութեան պատգամին։ Բիւզանդիոնի 1600 մետր լայն ու 1800 մետր երկայն անջրջ Նաւահանգիստը հինք Ռիւլլի-ը կը կոչէին, որովհետեւ ամէն տեղէ ամէն տեսակ ապրանք կ'ընդունէր ու կու տար։ Սա՝ Բոսպորոս Նեղուցին եւրոպական եզերաց վրայ ջրանցք մ'է, որ Նալաթայի եւ Բերայի արուարձանները կը բաժնէ բուն քաղաքէն։ Ոսկեղջիւրի վերին ծայրը կը գտնուի հիմայ քետըլ-հանէ կոչուած՝ մաքաղաթի եւ թուղթի հին գործարան մը, կայսերական գեղեցիկ ձեւով մը քարիկ շէքը մզկիթով, արքունի վառարաններ, եւ յիշատակութեան արժանի Բուլքար եկեղեցի մը, որ համակ երկաթէ շինուած է Վիեննայի Վալներ եւ Բնի. անուն գործատէն, որ Կ. Պոլսի փոխգործելէն յառաջ այս եկեղեցին կանգնուեցաւ ի տես հետաքրքիր բաղնիքութեան եւ գիտնականաց, Մայքլինգ թաղին մէջ Թիփոլի մօտերը։

Քսենքսէսի պարտութենէն ետքը, Սպարտացի Պաւսանիան ընդարձակեց Բիւզանդիոնը։ Այս քաղաքին գրից ու բնութեան գեղեցկութենէն հրապուրուած Նոյն իսկ Մասանեան առաջին թագաւոր Արտաշէր՝ մինչեւ Պրոպոնտիս յառաջանալ եւ այն տեղերը գրաւել կ'ուզէր։ Աղեքսանդր Սեւերոս (225 — 235) այս վտանգին առջեւն առաւ։ Բիւզանդիոնը սակայն կարծես իստանդիանոս Մեծին վիճակուած էր։ Ղիկինիոս՝ իստանդիանոսի յաղթական զորաց առջեւ շփոթմանալով Բիւզանդիոն կ'ապաւինի. կրիսպոս՝ իստանդիանոսի արժանաւոր՝ բայց զժառանգ որդին, կը շտապէ Հեղեշեսպոնտոս եւ հոս Ղիկինիոսի նաւական զօրաց կը յաղթէ եւ Ղիկինիոսը կը հալածէ Բիւզանդիոնէ։ իստանդիանոս Մեծ իւր որդւոյն օգնութեան կը հասնի, 323 Սեպտ. 8ին կ'առնուէ Բիւսպոլոն (Իսպիր-գար), Բիւզանդիոն եւ քաղկեդոն քաղաքները։ իստանդիանոսի ու կրիսպոսի Ղիկինիոսի վրայ տարած յաղթութեան տեղւոյն անունը հիմայ Հայքոյ փաշա կ'անուանուի, որ ինչպէս հին ժամանակները նոյնպէս եւ այժմ՝ զօրաց ժողովուրդը եւ մարզերու տեղն է։ Այստեղ 1802ին

Սուլթան Սէլիմ Գ. (1789—1809) մեծակառայց զօրանոց մը շինած է, որ Սելիմիե Գըւլուը կը կոչուի եւ շուրս անկիւններն ունի մէյ մէկ աշտարակ եւ որուն գիւղքն ու տեքքը բովանդակ տեղւոյն վրայ կը տիրէ։ Հոս գէպ ի ծովեզերք, կառուցուած է նաեւ Սելիմիե-Վոյդի ըստած մզկիթը՝ շէքը գմբէթով մը եւ երկու աշտարակով։ Աւելի հեռուն, միշտ գէպ ի ծովեզերք, կը տեսնուի նաեւ զինուորական հիւանդանոցն՝ իւր պարտէզովը։

Կոստանդինոս կ'որոշէ Բիւզանդիոնն իւր ընդարձակ տերութեան աթոռանիստն ընել, եւ կը ձեռնարկէ շինութեանց։ Քաղաքը՝ Հռոմայ նման Ղ լուրներու վրայ կ'ընդարձակէ, կը շինէ շէքը պալատներ, ձիարշախի ու կառարշախի կրկէսներ, փառաւոր եկեղեցիներ՝ մանաւանդ Ելիֆանտ Առաջին կոչուած եկեղեցին, որուն գագաթին մէջ ինք թագուեցաւ 337 Մայիս 22ին, իբր գանապան այն ձկնորսաց՝ օրոնց Նուիրած էր եկեղեցին. ինչպէս կ'ըսէ Ս Յովհ. Ռակեբեան։ Բիւզանդիոն՝ իստանդիանոսի օրերն ու իւր յաջորդաց ժամանակն ուսմանց կենդրոն եղած էր, իւր արտաքին ու ներքին զօրութիւնն ու փայլն օրէ օր կը յառաջդիմէր։ Հռոմէական Պետտեթիս 395ին երկու մասանց բաժնուեցէն ետեւ Բիւզանդիոնն Արեւելեան Հռոմէական պետութեան արքայանիստն եղաւ, Թեոդոս զայն առաւել մեծցուց, շէքեղացուց եւ Յուստինիանոսի օրերը քաղաքն Ալթուն-Գափուէն մինչեւ ծովը 14.075 տոք երկայնութիւն եւ 6.140 տոք լայնութիւն ունէր։ Յարիւրդ կայսերը նմանապէս մինչեւ 1453 մեծ փոյթ տարին քաղաքին փառաւորութեանն ու զարգացմանը։ Ի մի բան, Բիւզանդիոն միշտ թէ՛ քաղաքական, թէ՛ եկեղեցական եւ ուսումնական մասին մէջ, ինչպէս ծանօթ է, տեսած ու մայրլսած է շէքը եւ տեւոր դարերը։ Հաս մեր նպատակը չէ խօսիլ ոչ զգալին 14 կայսերաց, ոչ Հռոմայեցի, Յոյն կամ այժմեան կառավարութեան ժամանակաւ միջոցին պատահած պատմական դիպաց մանրամասնութեանց վրայ. այլ մինչեւ օրս մնացած հին յիշատակարաններուն մէկ մասին վրայ համառօտ տեղեկութիւններ տալ։ Այս յիշատակարանները կամ ի Բիւզանդիոն կամ Բիւզանդիոնի համար կառուցուած կանգնուած են, կամ այլեւայլ տեղերէ Կ. Պոլսի փոխգործուած են։

Իբրեւ ամենահին յիշատակարան՝ օր սկզբնաբար քաղաքին համար կանգնուած է,

1. Ժոս. Հ. Եփէփ Գաթ. 8իւլը. Պատ. Հոր. Բ. էջ 293։

